Naar toekomstbestendig biotechnologiebeleid

Verslag stakeholderbijeenkomsten juni 2017

Colofon

Auteurs
Dr. Kees Le Blansch

Met medewerking van:
Mijntje Aarts
Willeke Eikmans
David Geritz
Petra Hogervorst
Pim Klaassen
Ingrid de Kort
Saskia Meuffels
Korienke Smit
Annemiek van Waterschoot

Bureau KLB
Postbus 137
2501 CC Den Haag

Telefoon: +31 (0)70 302 58 30
Fax: +31 (0)70 302 58 39

E-mail: info@bureauklb.nl
Internet: www.bureauklb.nl

Datum: 30 juni 2017

Copyright Bureau KLB
Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

1.	**De stakeholderbijeenkomsten**	**5**
2.	**Over 'toekomstbestendig biotechnologiebeleid'**	**7**
2.1	Een integrale visie op maatschappelijke opgaven	7
2.2	Kosten en baten; voorzorg- en innovatieprincipe	7
2.3	Diversiteit en keuzevrijheid	8
2.4	Ruimte in regels en herschikking van verantwoordelijkheden	8
2.5	Toekomstbestendige veiligheidsbeoordeling	9
2.6	Het speelveld en de piketpaaltjes	10
2.7	En: acceptatie	11
2.8	Overige thema's	11
3.	**Hoe kan toekomstbestendig biotechnologiebeleid tot stand komen?**	**13**
3.1	Wat zou er moeten gebeuren?	13
3.2	Te adresseren vraagstukken	13
3.3	Wie doet wat?	15
3.4	Randvoorwaarden	16
3.5	Tot slot	17
	Bijlage A: Deelnemers stakeholdersessies toekomstbestendig biotechnologiebeleid	**19**

1. De stakeholderbijeenkomsten

Toekomstbestendig biotechnologiebeleid: hoe ziet dat eruit, hoe moet dat tot stand komen en wie moeten daaraan meewerken?
Deze vragen stonden centraal op drie bijeenkomsten in het LEF Future Center in Utrecht in juni 2017, waarin ruim honderd mensen die professioneel of anderszins betrokken zijn bij de ontwikkelingen in de biotechnologie, met elkaar en met vertegenwoordigers van de Rijksoverheid van gedachten wisselden.

Aanleiding voor deze bijeenkomsten was de Trendanalyse Biotechnologie 2016; 'Regelgeving Ontregeld',[1] uitgebracht door de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) en de Gezondheidsraad (met medewerking van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid). In dit rapport stellen de wetenschappelijke raden dat de biotechnologie zich dermate snel doorontwikkelt en integreert in andere wetenschappen en technologieën, dat dit de regelgeving ontregelt. Er ontstaan maatschappelijke kansen waarop als gevolg van de huidige regelgeving moeilijk kan worden ingespeeld. En op termijn kan de regelgeving de veiligheid van de biotechnologie en haar toepassingen niet meer waarborgen.

In haar beleidsreactie op de Trendanalyse[2] concludeerde de Staatsecretaris voor Infrastructuur en Milieu – als eerstverantwoordelijke voor de generieke veiligheid voor mens en milieu van biotechnologische toepassingen – dat modernisering van beleid en regulering nodig is. "Onbetwist is dat een toekomstbestendig biotechnologiebeleid moet meegroeien met de technologische ontwikkelingen, maatschappelijk gedragen wordt en faciliteert dat de kansen van biotechnologie worden benut, waarbij tegelijkertijd de veiligheid is gewaarborgd. (…) De ambitie van het kabinet is, vanuit de verschillende betrokken departementale verantwoordelijkheden, om een toekomstbestendig biotechnologiebeleid in Nederland en in de Europese Unie te realiseren."

Aan deze ambitie verbond de Staatssecretaris drie concrete beleidsvoornemens:
- Europese agendering, door zowel de Europese Commissie als de lidstaten aan te spreken op het maken van beleidskeuzes.
- Stakeholders betrekken, om hen te vragen actief mee te werken aan de eerder genoemde modernisering.
- Maatschappij en samenleving; bij een energieke samenleving past ook een verkenning van de rol van de overheid en betrokkenheid van het bredere publiek.

De stakeholderbijeenkomsten van juni 2017 waren onderdeel van de invulling van het tweede beleidsvoornemen.

De drie bijeenkomsten stonden respectievelijk in het teken van de groene (landbouw en voeding), witte (industriële) en rode (medische) biotechnologie. Op elke bijeenkomst werd in twee ronden in deelgroepen van gedachten gewisseld. In de eerste ronde bespraken de deelgroepen hoe 'toekomstbestendig biotechnologiebeleid' eruit zou kunnen zien. In de tweede ronde bogen ze zich over de weg daar naartoe: hoe het te realiseren, en met wie?

[1] Commissie Genetische Modificatie (COGEM), Gezondheidsraad, 2016: *Trendanalyse Biotechnologie 2016 , Regelgeving ontregeld*. COGEM, Bilthoven.
[2] *Beleidsreactie Trendanalyse Biotechnologie 2016;* IENM/BSK-2016/241203, 12 december 2016.

Zien de stakeholders daarbij ook een rol voor zichzelf? Tussendoor en na afloop werd gezamenlijk de balans van de gedachtewisselingen opgemaakt.

De ruim honderd deelnemers waren afkomstig uit bedrijfsleven, wetenschap en kennisinstellingen, NGO's en de overheid. Bijlage 1 bij dit verslag bevat een overzicht van alle deelnemers aan de bijeenkomsten en de organisaties van waaruit ze deelnamen.

Bij alle deelgesprekken waren gespreksleiders van IenM en RIVM aanwezig en werden aantekeningen gemaakt. Op basis van deze aantekeningen is het onderhavige verslag vervaardigd.

De gesprekken waren er vooral op gericht om zoveel mogelijk gezichtspunten in beeld te krijgen. Het was niet de bedoeling om te discussiëren of elkaar te overtuigen. Dit verslag geeft de ingebrachte punten dan ook náást elkaar weer, zonder de indruk te willen wekken dat dit 'de' mening is van alle of een meerderheid van de deelnemers.

Sommige thema's kwamen in alle deelgroepen aan de orde, andere thema's in enkele daarvan. Soms kwamen thema's specifiek op bijeenkomsten over groene, witte of rode biotechnologie naar voren. Dit suggereert dat sommige thema's breder spelen en andere minder breed; en dat sommige vooral relevant zijn voor specifieke toepassingen van biotechnologie. Waar dit in de stakeholderbijeenkomsten opviel, is dat in dit verslag aangegeven.

2. Over 'toekomstbestendig biotechnologiebeleid'

Hoe ziet toekomstbestendig biotechnologiebeleid eruit? Een aantal beelden – en een aantal daarmee contrasterende beelden – kwamen in veel, soms bijna alle gesprekken naar voren.

2.1 Een integrale visie op maatschappelijke opgaven

In bijna alle groepen werd op enig moment de vraag opgeworpen of een te eenzijdige focus op biotechnologie wel zo'n goed idee is. "Biotechnologie is een middel, geen doel." Het beleid zou gericht moeten zijn op hoger gelegen doelen, zoals duurzame landbouw en voedselvoorziening, biobased economy, brede toegang tot effectieve gezondheidszorg. Vervolgens kan bezien worden of biotechnologie, als één van de middelen, daar een bijdrage aan kan leveren.

Als bijkomend voordeel van deze benadering werd genoemd dat ze de verkokering binnen de overheid doorbreekt. "Er is nu geen samenhang tussen het beleid voor bestrijdingsmiddelen, waterkwaliteit en biotechnologie."

Voor een aantal deelnemers staat de uitkomst van zo'n afweging al deels of geheel vast. Een deel van hen meent dat we deze uitdagingen zonder biotechnologie niet aan kunnen, of dat het mét biotechnologie in ieder geval beter en sneller gaat lukken. Anderen zien dan anders. "De natuur kan ons allemaal voeden", zei iemand. En: "Waarom sleutelen aan de natuur als we haar niet begrijpen?" "Wij sluiten GGO's bij voorbaat uit", zei een ander.

Sommige andere deelnemers zeiden geen noodzaak te zien voor dit type visie of sturing door de overheid. "Het gaat om de verbetering van rassen. De overheid moet bedrijven daarin faciliteren. Waarom heeft ze daarvoor een visie nodig?" En: "Bij CRISPR-Cas moet je een risicobeoordeling doen. Klaar. Wat moet je dan met een visie?"

2.2 Kosten en baten; voorzorg- en innovatieprincipe

Een aanpalend thema dat in bijna alle groepen naar boven kwam, betrof de wenselijkheid dat in het beleid kosten en baten, voor- en nadelen van innovaties worden afgewogen. "We moeten ook naar de baten van innovaties kijken. De beoordeling van veiligheid van biotechnologie is uitbesteed aan competente experts, maar de beoordeling van baten niet. We wilden toch verantwoord kansen benutten?" Of zoals iemand het zei: "Hanteer niet alleen het *voorzorgprincipe*, maar ook het *innovatieprincipe*. Kijk ook naar de kansen die je misloopt als je iets niet doet." Volgens sommigen moeten we daarbij vooral inspelen op kansen die aansluiten bij de kant die we met Nederland op willen. Anderen menen dat het moet

gaan om kansen om dingen 'beter, gezonder, duurzamer' te doen. Weer anderen noemden het belang van 'de BV Nederland'.

2.3 Diversiteit en keuzevrijheid

In meerdere groepen werd ingebracht dat 'toekomstbestendig biotechnologiebeleid' diversiteit zou moeten waarborgen. Diversiteit in de wetenschap. Diversiteit van toegepaste technieken (voor veredeling, teelt, genezing). En daaraan gekoppeld: keuzevrijheid voor consumenten en patiënten. Met dat laatste worden ook thema's geagendeerd als 'kenbaarheid' ('is iets wel of niet een product van biotechnologie?') en 'traceerbaarheid' ('via welke toeleveranciers en processtappen komt dit product tot ons?').

Her en der was te beluisteren dat de keuzevrijheid naar twee kanten geldt: de vrijheid om te kiezen voor een product waaraan géén biotechnologie te pas is gekomen en de vrijheid om dat juist wel te doen. Iemand die dit anders ziet, vergeleek dit (bij het gespreksthema co-existentie) met het naast elkaar bestaan van keuzes voor stilte en harde muziek. "Je kunt het geluid wel verspreiden maar de stilte niet."

'Onomkeerbaarheid' werd genoemd als bedreiging van diversiteit en keuzevrijheid. "De wereld moet niet worden gekaapt door mensen die dingen in de natuur inbrengen die niet teruggedraaid kunnen worden."

Eén deelgroep formuleerde een variant op de hiervoor genoemde benaderingen, in de vorm van uitgangspunten waarop toekomstbestendig biotechnologiebeleid gebaseerd zou moeten zijn. Te weten: (1) duurzaamheid, (2) inclusiviteit en (3) diversiteit.

Overigens valt bij deze thema's op dat ze aan bod kwamen op de bijeenkomsten over groene en rode biotechnologie. Bij die over industriële biotechnologie kwamen ze niet aan de orde.

2.4 Ruimte in regels en herschikking van verantwoordelijkheden

Bijna alle groepen bespraken of en hoe 'toekomstbestendig biotechnologiebeleid' ook een verschuiving van verantwoordelijkheden zou betekenen.[3] Er zou een 'integrale visie wie waarvoor verantwoordelijk is' nodig zijn. Sommigen menen dat de overheid meer algemene kaders moet stellen. "Meer ruimte voor markt en innovatie door kleiner beleid en minder regels." "Geef bedrijven meer eigen verantwoordelijkheid voor de veiligheid." Iemand introduceerde het 'rotondemodel': "In plaats van te moeten wachten op het stoplicht, gelden algemene regels en moet je wachten op de andere weggebruikers." Anderen wensen een grotere rol van overheid om de macht van de markt te beteugelen.

Ook werd gepleit voor meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid van onderzoekers en wetenschappers. De regels zouden 'grofmaziger' kunnen. "Regelgeving behandelt wetenschappers als kleine kinderen." "Vertrouw de voorzichtigheid van onderzoekers." "Wij werken in teamverband en corrigeren onszelf". Voor sommigen schiet het

[3] Dit sluit aan bij het beleidsvoornemen van de Staatsecretaris om "te verkennen welke verantwoordelijkheidstoedeling voor de veiligheid van toepassingen het meest passend is voor die veiligheid, waarbij ook aandacht wordt besteed aan maatschappelijke wenselijkheid, acceptatie en keuzevrijheid" (ibidem, pagina 3).

verantwoordelijkheidsbesef van onderzoekers nog tekort: “Denk na voor je iets de wereld instuurt.”

Er is wisselend vertrouwen dat bedrijven daadwerkelijk hun verantwoordelijkheid voor veiligheid nemen en zullen nemen. “Wij leggen onszelf omwille van de veiligheid al belemmeringen op, dat hoeft de overheid niet voor ons te reguleren”, zei iemand uit het bedrijfsleven. Een ander: “De industrie beseft heel goed dat een fout ze jaren terug kan werpen.” Maar: “Risico’s die op langere termijn spelen vertrouw ik bedrijven niet toe, daarvoor hebben we een overheid nodig”. Anderen stelden dat “de grote bedrijven armoede veroorzaken”, “alleen big farma eraan verdient” en “[een met name genoemd groot bedrijf] misdadig bezig is geweest.” Veelvuldig werd het verband gelegd met thema’s als transparantie en communicatie. “Vertrouwen vraagt om een menselijke maat; je wilt elkaar in de ogen kunnen kijken.”

Waar moet de verantwoordelijkheid voor veiligheid worden belegd? Bedrijven zijn verantwoordelijk, zei de een. De overheid moet daarvoor zorgen, zei een ander. “Niet bij 150 Kamerleden,” verzuchtte iemand. Een aantal keer werd gesteld dat de beoordeling (‘science based’) thuishoort bij een onafhankelijk deskundig orgaan dat vertrouwen geniet. Aangeraden werd om daar meer disciplines bij te betrekken (zoals bij de beoordeling van onderzoeksplannen in universiteiten soms al gebeurt). “Laat een techniekfilosoof meekijken.” De beoordeling van de maatschappelijke implicaties moet eerder in het ontwikkelproces van innovaties beginnen, zo werd gesteld. “Zorg voor een verbinding tussen *innovation governance* en *risk governance*.”

2.5 Toekomstbestendige veiligheidsbeoordeling

Dat laatste raakt een volgend thema dat in alle deelgroepen is behandeld: de wijze waarop in ‘toekomstbestendig biotechnologiebeleid’ de veiligheid van processen en producten wordt vastgesteld. Er waren deelnemers die menen dat dat überhaupt niet mogelijk is en dat de biotechnologie (‘een pseudowetenschap’) zich van “een fundamenteel onveilige methode” bedient. Anderen stelden juist dat na zoveel jaren voorzorg de bewijslast wel geleverd is dat biotechnologie veilig is. Zij wijzen op de groep Nobelprijswinnaars die dit punt ook heeft onderstreept.

In bijna alle deelgroepen kwam het thema aan de orde van de product- versus de procesbenadering in de veiligheidsbeoordeling. Meerderen meenden dat een productbenadering wenselijk is. En ook onontkoombaar, zo menen zij, nu biotechnologische processen steeds minder hun sporen achterlaten in producten. Anderen zeiden dat niet in te zien. “De regelgeving is *fit for purpose*. Ze werkt ook prima voor de New Breeding Techniques.” Weer anderen waarschuwden voor toename van de regeldruk: bij een productbenadering moeten immers alle producten beoordeeld worden, ongeacht de wijze van produceren.
Voor een aantal deelnemers liggen procesbenadering en traceerbaarheid in elkaars verlengde: “Als je die loslaat verlies je de keuzevrijheid.” Anderen meenden dat dit gescheiden zaken zijn (“Een keurmerk kan ook een optie zijn”). Of zelfs: “De huidige strenge regelgeving is juist de oorzaak van monopolies en gebrek aan keuzevrijheid.”

In sommige gevallen zijn risico’s beperkt (gebleken) en kunnen veiligheidsbeoordelingen eenvoudiger of zelfs achterwege blijven, meende een aantal deelnemers. Zo werd geopperd om organismen waarbij geen soortvreemd DNA is ingebracht van beoordeling vrij te stellen. Ook bij bekende technieken (‘standaardwerk’) en lage risico’s zou een lichter regime – met minder administratieve lasten – geoorloofd zijn, zo werd gesteld. Echt nieuwe innovaties zouden dan wel uitgebreid beoordeeld moeten worden. Waarbij zich nog de complicatie voordoet dat bij de echt nieuwe technieken maar zeer beperkt expertise in ons land aanwezig is om zo’n beoordeling te kunnen uitvoeren, aldus enige deelnemers. Een mogelijke oplossing daarvoor zagen zij in internationalisering van de beoordeling.
Ook werd geopperd dat generieke regelgeving zoals de Novel Foods Verordening en de Warenwetgeving voor een deel al de benodigde waarborgen bieden. Op die punten zouden dan ook geen specifieke regels voor biotechnologie nodig zijn.

Ook het gewenste niveau van veiligheid was onderwerp van gesprek. Absolute of tolerabele veiligheid? Accepteren we enige onzekerheid? “Accepteer minimale risico’s om van te leren,” klonk het in een groep. Het zou goed zijn om bij de tot dusver verleende vergunningen te bezien welke risico’s zich daadwerkelijk hebben voorgedaan. En in het verlengde daarvan: “Goede monitoring is belangrijk voor toekomstbestendig biotechnologiebeleid.”

2.6 Het speelveld en de piketpaaltjes

Vooral deelnemers vanuit bedrijfsleven en wetenschap menen dat biotechnologiebeleid moet leiden tot een mondiaal en Europees ‘level playing field.’ Voor eerlijke concurrentie.

Om mee te kunnen in internationaal onderzoek. En voor het behoud van een genenpool die niet bij de Europese grenzen ophoudt.
Zij zien ook dat daarvoor een Europese coalitie gesmeed zal moeten worden, waarvoor een eigen Nederlandse inzet en standpunt nodig zijn. Zij riepen daarbij op tot voortvarendheid. “Anders missen we de boot.” Een enkeling waarschuwde juist tegen teveel haast. “De zorgen en achterdocht van burgers worden alleen maar groter als het bedrijfsleven teveel druk uitoefent om vaart te maken.”

Vanuit het bedrijfsleven kwam ook de roep om ‘consistentie en duidelijkheid’. “Laat ons weten waar we aan toe zijn”, klonk het. Met name voor bedrijven in de witte biotechnologie lijkt ‘duidelijkheid’ in zichzelf een vorm van toekomstbestendigheid te bieden. “We kunnen om de huidige regelgeving heen werken. Als je alles op de schop gooit, gooi je ook zekerheden weg.”

2.7 En: acceptatie

Toekomstbestendig biotechnologiebeleid zal een antwoord moeten bieden op de zorgen die er in de samenleving over deze technologie bestaan. Een aantal deelnemers meent dat dit betekent dat het beleid ethische kaders zal moeten stellen. “De echt moeilijke vragen liggen op het ethische vlak.” Om daarmee om te kunnen gaan zal een breed maatschappelijk debat nodig zijn. “Het gesprek zal gevoerd moeten worden.” “De ‘waarom’-vraag zal gesteld moeten worden.” En er zullen zich steeds weer controversiële zaken voordoen. Ook dáár zal het biotechnologiebeleid steeds weer een antwoord op moeten hebben, meende een deelnemer (“een soort van ‘events’ management”).

Gebrek aan kennis, aan betrouwbare kennis en aan vertrouwen in kennis in de samenleving worden ook als redenen genoemd waarom het aan draagvlak voor biotechnologie schort. Zo werd gepleit voor kritische aandacht voor de kwaliteit van wetenschappelijk onderzoek; te vaak zou blijken dat belangen een rol spelen. In een andere deelgroep werd geopperd dat voor een breed gedragen kennisbasis bijvoorbeeld geleerd kan worden van het International Panel on Climate Change (IPCC) of het Engelse Science Media Center waarin wetenschappers en journalisten samenwerken. Al blijft het ook voor deze groep de vraag hoe ervoor gezorgd kan worden dat expertcommissies worden vertrouwd.

“De communicatie moet beter. Het is nu te vaak van ga maar lekker slapen,” aldus een deelnemer. Alle betrokken partijen zouden meer transparantie moeten bieden en een eerlijk verhaal moeten vertellen, viel meermalen te beluisteren. “Openheid is de kern.” “Praat liever over biotechnologie dan over GGO’s”, zei iemand. “En voorkom dat CRISPR-Cas datzelfde negatieve imago krijgt.”

2.8 Overige thema’s

Tot slot is nog een aantal andere beelden van toekomstbestendig biotechnologiebeleid ingebracht:

– Evoluerende regelgeving; de biotechnologie ontwikkelt zo snel dat regelgeving zal moeten mee ontwikkelen en dynamisch moet zijn. “Creëer stabiliteit door verandering

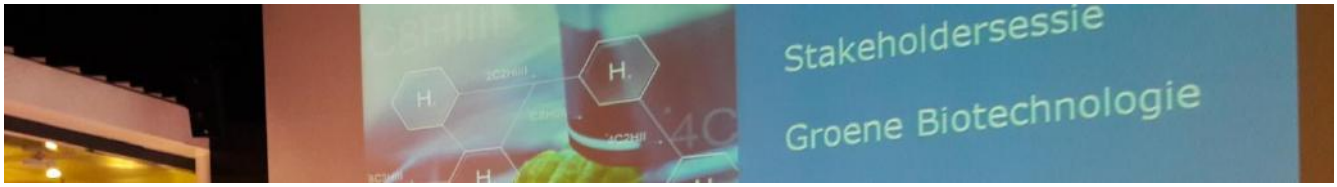

toe te laten", werd gezegd. Iemand sprak de woorden: "We moeten niet naar toekomstbestendig beleid, maar naar toekomstbehendig beleid."

– "De bescherming van DNA data zal snel en goed geregeld moeten worden, anders is het te laat", aldus een deelnemer in de rode biotechnologie-bijeenkomst. "Straks zijn Amazon en Google de grootste farmabedrijven ter wereld, die ongemerkt alle persoonlijke DNA- en gezondheidsdata verzamelen. Wat blijft er over van informed consent?"
– Ook werd (alleen) op de rode biotechnologie-bijeenkomst het thema biosecurity geagendeerd. "Iedereen kan zo'n do-it-yourself kit op het internet bestellen." Daar is tot op heden te weinig aandacht voor. "Op het vlak van 'dual use' micro-organismen heb je niets aan regelgeving," werd gesteld. Het is van belang om hier alle departementen bij te betrekken, aldus een deelnemer.

3. Hoe kan toekomstbestendig biotechnologiebeleid tot stand komen?

3.1 Wat zou er moeten gebeuren?

Uit de gesprekken over hoe toekomstbestendig biotechnologiebeleid eruit zou moeten zien, kwam als breed gedragen beeld naar voren dat er werk aan de winkel is. Het huidige beleid is niet toekomstbestendig (zoals in de Trendanalyse al werd gesteld), er zal iets moeten gebeuren. Maar wat, hoe, en door wie?

Grosso modo waren alle deelnemers van mening dat het voor de komende periode zaak is dat de overheid in samenspraak met alle betrokkenen gaat werken aan contouren van nieuw beleid, geflankeerd door een bredere maatschappelijke gedachtewisseling (burgers, consumenten), en met de uiteindelijke bedoeling om daar ook in Europa medestanders bij te vinden en ontwikkelingen in gang te zetten.[4]

3.2 Te adresseren vraagstukken

Globaal kwamen uit de besprekingen vier typen thema's, issues of discussies naar voren die volgens meerdere deelnemers in brede samenspraak geadresseerd zouden moeten worden.

1. *De bredere ambities*
   Beoordeel de mogelijke bijdrage van biotechnologie vanuit het perspectief van de grote maatschappelijke opgaven waar we voor staan en vanuit de Nederlandse ambities en sterkten (en náást de eventuele bijdragen van andere technologieën).
   Het doel van zo'n exercitie zou zijn om (in een naar verwachting minder geharnast debat) te komen tot samenhangende, ook ethische, afwegingen en keuzes voor de gewenste rol en ontwikkeling van biotechnologie, voor de wijze waarop we kosten en baten wegen en voor de stimulerende en restrictieve maatregelen die in dat verband wenselijk en/of nodig zijn.

2. *Rollen en verantwoordelijkheden*
   Bezie welke rollen en verantwoordelijkheden, rechten en plichten waar en bij wie belegd en/of verlegd zouden moeten worden om – waar gewenst – de kansen die biotechnologie biedt te faciliteren op een wijze die maatschappelijk vertrouwen wekt en die de veiligheid waarborgt.
   Het doel hiervan zou kunnen zijn om ruimte en tegelijk waarborgen te creëren die aansluiten bij – wat in de Trendanalyse wordt genoemd – de steeds snellere doorontwikkeling en integratie in andere wetenschappen van de biotechnologie.

3. *Reflectie op regels*
   Bezie welke regels onnodig belemmeren, onvoldoende bescherming bieden of onvoldoende vertrouwen wekken dat de biotechnologie op een verantwoorde manier kan doorontwikkelen en ga na hoe deze kunnen worden aangepast.
   Het doel hiervan zou kunnen zijn om meer efficiënt ruimte en waarborgen te bieden

[4] Dit sluit aan bij de beleidsvoornemens van de Staatssecretaris (zie begin van dit verslag).

voor de toepassing van biotechnologie, lering trekkend uit ervaringen van de afgelopen decennia.

4. *De bredere samenleving*
   Betrek de samenleving (burgers, consumenten en het maatschappelijk middenveld) bij een bredere bezinning op biotechnologie, op de mogelijke en wenselijke rol van biotechnologie in de samenleving en op de condities waaronder dat gebeurt.
   Het doel hiervan zou kunnen zijn om bruggen te slaan over het onbegrip en wantrouwen die in de samenleving rondom biotechnologie bestaan, en om de zich ontwikkelende maatschappelijke opvattingen en zorgen te kunnen meenemen bij de voorliggende beleidskeuzes.

Ook is nog een aantal losse, concrete voorstellen gedaan voor adressering van vraagstukken:

- Ontwikkel een concreet voorstel voor de wettelijke omgang met de *New Breeding Techniques*. Doel: een concrete doorbraak bereiken op een slepend, vastzittend dossier.
- Voer (openbaar, met media-aandacht) een fundamentele, principiële discussie over de deugdelijkheid van de wetenschap en de (intrinsieke) (on)veiligheid en (on)aanvaardbaarheid van de biotechnologie. Doel: een thema behandelen dat volgens een aantal deelnemers de kern van de zaak raakt en waarmee wellicht andere discussies overbodig worden gemaakt.
- Organiseer een referendum over een biotechnologisch onderwerp, bijvoorbeeld kiembaanmodificatie. Doel: een uitwisseling organiseren die echt ergens over gaat en concrete consequenties heeft.
- Doe een vergelijkend onderzoek naar hoe overheden in Duitsland en Zweden met nieuwe biotechnologie omgaan. Doel: leren, inspiratie, bondgenoten vinden.
- Zorg voor verdere onderbouwing van de discussie door een vergelijking te maken tussen de kenmerken (veiligheid, effectiviteit) en wettelijke status van wel- en niet-genetisch gemodificeerde organismen. Idem door een helder overzicht te maken van de vraagstukken die spelen op de specifieke terreinen van biotechnologie (aangezien er een grote variëteit in vraagstukken speelt, die elk een eigen routekaart vergen).

In de deelgroepen is veel gezegd over specifieke thema's en werkvormen bij de aanpak van deze issues. Zo zou met concrete voorbeelden en casussen moeten worden gewerkt; zouden groene, rode en witte biotechnologie niet op één hoop moeten worden gegooid; en zou het geheel omgeven moeten worden met adequate, neutrale informatievoorziening, waar nodig

op basis van nieuw onderzoek. “De discussie moet breder en preciezer worden”, zei een deelnemer. Ook is veel gezegd over wie wat zouden moeten, kunnen of willen doen en zijn diverse randvoorwaarden aangegeven. Hieronder wordt dit nader beschreven.

3.3 Wie doet wat?

Het globaal gedeelde beeld was dat alle betrokkenen een rol hebben te spelen, met een belangrijke rol voor de overheid en met een schuin oog op bredere lagen in de samenleving en niet te vergeten potentiële Europese medestanders.

Onder deze globale overeenstemming gaan wel nog uiteenlopende opvattingen schuil over de mate waarin de overheid aan zet is. Een deel van de deelnemers gaf aan de overheid als ‘meespelend regisseur’ te willen zien optreden. Een ander deel vond dat het nu eerst aan de overheid is om met een visie en prioriteiten te komen, waarop men zelf vervolgens een reactie zou willen geven.

Als rollen en opgaven voor de overheid werden zoal genoemd:

- *initiator* (richting verschillende betrokken partijen, neemt voortouw in EU);
- *proceseigenaar en –bewaker* (bewaakt procesgang en betrokkenheden; voorkomt te zware invloed van lobbyende partijen; verzorgt betrokkenheid en coördinatie binnen en tussen diverse departementen);
- *informerende partij* (zorgt voor neutrale informatie en voor transparantie van het proces);
- *meepratende partij* (heeft zelf ook deskundigheid, visie en inbreng);
- *beslisser en uitvoerder* (zorgt ervoor dat het proces een einde en een uitkomst heeft, dat er aan die uitkomst consequenties worden verbonden en dat er daadwerkelijk iets gebeurt, dat er (nieuwe) duidelijkheid ontstaat).

Als rollen voor zichzelf noemden meerdere deelnemers:

- meedenken en meepraten over toekomstbestendig biotechnologiebeleid;
- meedenken en meepraten over, en meewerken aan de opzet van het proces;
- kennis en ervaring ter beschikking stellen (“Wij gaan in op iedere uitnodiging”);
- de gedachtewisseling binnen eigen kring organiseren, en de uitkomsten daarvan weer in bijeenkomsten inbrengen; deze concrete toezegging werd onder meer gedaan vanuit een aantal brancheorganisaties (HollandBIO, Plantum), de Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland, de Raad van Kerken en het Platform van Biologische Veiligheidsfunctionarissen (BVF Platform);
- opening van zaken bieden over werkwijzen in de eigen praktijk en cases aanleveren van de ontwikkeling en toepassing biotechnologische innovaties; deze concrete toezegging werd gedaan vanuit een aantal bedrijven (o.m. DSM, Monsanto), brancheorganisaties

(o.m. HollandBIO en Vereniging voor Innovatieve Geneesmiddelen) en koepels (Topsector Life Sciences and Health);
– uit eigen initiatief de uitwisseling zoeken; zo werd op een één van de bijeenkomsten de oproep gedaan: “Wij hebben al een groepje gemaakt, sluit je bij ons aan. Eerst gaan we randvoorwaarden voor nieuw beleid vaststellen en daarna gaan we dit samen verder uitwerken.”

3.4 Randvoorwaarden

Tot slot werden (aan de overheid) diverse randvoorwaarden meegegeven die als essentieel werden gezien voor een verdere goede start van het proces.

– *Zorg voor procesontwerp*
Maak tevoren duidelijk in welke stappen de discussie gevoerd gaat worden (eerst gesprek, dan visie; eerst verkenning, dan discussie, dan oplossingen) en waar het toe moet leiden. Dat is een randvoorwaarde voor een gericht en zorgvuldig proces, dat waar nodig kan worden bijgestuurd. Tevens geeft het potentiële deelnemers de gelegenheid om hier een eigen rol in te nemen, om er desgewenst een voorstel naast of tegenover te plaatsen en om af te wegen of deelname zin heeft in het licht van de eigen doelstellingen.

– *Wees compleet qua samenstelling*
Zorg dat alle relevante groepen in de samenleving vertegenwoordigd zijn, zodat alle aspecten van de discussie worden ingebracht. Zorg dat zowel ‘believers’ als ‘non-believers’ vertegenwoordigd zijn. Voorkom dat bepaalde meningen als ‘te afwijkend’ worden weggezet. Iedere inbreng is uiteindelijk leerrijk.
(Politieke partijen zouden via maatschappelijke organisaties betrokken kunnen zijn. Eventueel ook via wetenschappelijke bureaus).

– *Zorgvuldige benadering maatschappelijke groepen*
Benader maatschappelijke groepen (NGO’s, verenigingen) formeel, via hun besturen, zowel schriftelijk als per telefoon, vraag hen om het thema te agenderen en er in hun activiteitenprogramma ruimte voor te maken. Realiseer je dat voor een goede inbreng vanuit deze groepen ook intern beraad nodig is.

- *Bespreking in eigen kring*
  Faciliteer besprekingen in eigen kring (binnen verenigingen, kerkgenootschappen, politieke partijen) van mensen met verschillende visies op biotechnologie. Het gesprek wordt daardoor meer open en effectief, en men accepteert ook meer elkaars' deskundigheden dan wanneer men qua levenssfeer verder van elkaar afstaat.

- *Kleine groepen*
  Creëer de juiste voorwaarden voor effectieve uitwisseling. Maak werkgroepen niet te groot, anders verwatert het gesprek. Denk goed na op welke momenten beslotenheid en vertrouwelijkheid wenselijk zijn om open gesprekken te kunnen hebben.

- *Ga niet voor consensus*
  Er is niet één visie en er zal ook niet één gedeelde visie komen. Koester de verscheidenheid. "Zoek op waar het schuurt, dáár leer je van." Maar ook: "Voorkom dat het vast komt te zitten, daar hebben we nu al jaren last van in de groene biotechnologie." Werk met scenario's of werk opties uit. "Verken over welke 80% je het eens bent en zoek daarna uit waar die 20% verschil in opvattingen op gebaseerd is," luidde een advies. Er zijn emoties bij dit thema, en die zullen ook naar boven komen. Spreek die emotie aan en zoek uit welke waarden daarachter zitten. "Bepaalde belangenorganisaties kunnen ook niet zo maar van boodschap veranderen," merkte iemand op. En: de uiteindelijke weging is politiek van karakter.

- *Wees scherp op definities*
  Het is niet moeilijk schijnconsensus te krijgen met termen als 'duurzaamheid' en 'gezondheid'. Iedereen verstaat daar iets anders onder. Wees daar scherp op; met schijnconsensus wordt niets opgelost.

- *In november heldere agenda en opzet*
  "Het zou (al) mooi zijn als we tegen het eind van 2017 een beeld hebben van het traject dat we willen doorlopen, van de issues die we gaan adresseren en met wie we dat precies gaan doen."

3.5 Tot slot

Desgevraagd gaven de deelnemers bijna unaniem te kennen enthousiast te zijn voor het idee om mee te werken aan de contouren van een toekomstbestendig biotechnologiebeleid. Bijna iedereen laat weten graag betrokken te zijn bij het vervolg.

Bijlage A: Deelnemers stakeholdersessies toekomstbestendig biotechnologiebeleid

A.1 Bijeenkomst 1 juni 2017 – de agro- en voedingsmiddelensector ('groen')

Mijntje Aarts	Ministerie van IenM
Sijas Akkerman	Natuur & Milieu Federatie Noord-Holland
Piet Arts*[*]	Barenbrug Holding BV
Gerard Backx	HZPC Holding
Herman van Bekkem	Greenpeace
Hinse Boonstra	Bayer BV
Dirk Bosch	WUR/Bioscience
Reinoud Bouwer	WUR/Arbo, Veiligheid & Milieu
Marjan Bovers	COGEM
Willibrord Braakman	NLVL - natural life & grow Holland
Annemarie Breukers	LTO
Berend-Jan Dobma	Mansholt's Verdelingsbedrijf BV
Willeke Eikmans	Ministerie van IenM
Tosca Ferber	Dümmen Orange
Marjan Frik	Keygene NV
David Geritz	Ministerie van IenM
Boet Glandorf	RIVM
Coen de Graaf	Stichting Open Poort
Robert Graveland	HZPC Research BV
Anita de Haan	Dekker Chrysanten BV
Timen van Haaster	HollandBIO
Petra Hogervorst	RIVM
Piet van IJzendoorn	Vereniging voor Biologische dynamische Landbouw en Voeding
Gen de Jong	Euro-Tiss BV
Ria Jonker	Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding
Theo Jonker	Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding
Dick Jung	Ministerie van IenM
Rob Keene	Enza Zaden BV
Esther Kok	Rikilt
Ingrid de Kort	Ministerie van IenM
Frans Koster	MVO
Jan-Karel Kwisthout	Ministerie van IenM
Ad de Laat	Cosun
Margalit Laufer	Stichting Open Poort
Kees Le Blansch	Bureau KLB
Wessel van Leeuwen	Hazera Seeds BV

[*] * = Verhinderd

Tim Lohmann	Plantum
Bert Lotz	WUR/Agrosystems Research
Niels Louwaars	Plantum
Ruud de Maagd*[*]	WUR/Bioscience
Ingrid van der Meer	WUR/Bioscience
Leo Melchers	Syngenta
Peter Metz	Monsanto Holland BV
Saskia Meuffels	Ministerie van IenM
Geert Munnichs	Rathenau Instituut
Leen van den Oever	NIBI
Maaike Raaijmakers	Bionext
Virgil Rerimassie	Ministerie van IenM
Mieke Reyniers	Topsector Tuinbouw & Uitgangsmaterialen
Thijs Simons*	Plantum
Korienke Smit	RIVM
Dirk Stemerding	Biotechnology & Society
Jan Storms	Stichting Ekopark Lelystad
Arend Streng	Rijk Zwaan Zaadteelt en Zaadhandel BV
Theo Tromp	Stichting Ekopark Lelystad
Annemiek Verkamman	HollandBIO
Xana Verweij	Enza zaden BV
Nick de Vetten	Dekker Chrysanten BV
Irma Vijn	HollandBIO
Louis Vlaswinkel	Limagrain Nederland BV
Annemiek van Waterschoot	Ministerie van IenM
Sandra de Weert*	Koppert Biological Systems
Tiny van der Werff	Ministerie van IenM
Jaco Westra	RIVM
Jeanine de Wilde	Stichting Natuurwetmoeders
Jan Wisse*	Bayer
Jack de Wit	Rijk Zwaan Zaadteelt en Zaadhandel BV
Wen Wu*	WUR/Agrotechnologie
Ronald Zwart	Ckade

A.2 Bijenkomst 6 juni 2017 – industriële toepassingen ('wit')

Lotte Asveld	TU Delft
Willibrord Braakman	NLVL - natural life & grow Holland
Nico Claassens	WUR/Agrotechnologie en voedingswetenschappen
Piet van Dijck	DSM Food Specialties BV
Rob Duba	Ministerie van IenM
Willeke Eikmans	Ministerie van IenM
Saskia Goetgeluk*	Brightlands Campus Greenport Venlo
Heleen Goorissen	Corbion Purac BV
Timen van Haaster	HollandBIO

[*] * = Verhinderd

Loek Hermans	Topsector Tuinbouw & Uitgangsmaterialen
Piet van IJzendoorn*[*]	Vereniging voor Biologische dynamische Landbouw en Voeding
Dick Jung	Ministerie van IenM
Pim Klaassen	RIVM
Gijs Kleter	Rikilt
Ingrid de Kort	Ministerie van IenM
Richard van Kranenburg	Corbion
Jan-Karel Kwisthout	Ministerie van IenM
Kees Le Blansch	Bureau KLB
Vítor Martins dos Santos	WUR/Agrotechnologie en voedingswetenschappen
Saskia Meuffels	Ministerie van IenM
Ellen Oerlemans	DSM
Sander van Pelt	Bioprocess Pilot Facility BV
Titia Plantinga	NWO
Ahmet Polat*	RVO
Virgil Rerimassie	Ministerie van IenM
Zoë Robaey	Rathenau Instituut
Marjolein Robijn	NWO
Sina Salim	InnovatieLink
Dirk Stemerding	Biotechnology & Society
Hillie van de Streek	Raad van Kerken
Irma Vijn	HollandBIO
Cécile van der Vlugt	RIVM
Tim Vos	NWO
Jaco Westra	RIVM
Jan Wisse	Bayer BV
Aniek van der Woude	Photanol BV
Ronald Zwart*	Ckade

A.3 Bijeenkomst 15 juni 2017 – medische en farmacologische toepassingen ('rood')

Mijntje Aarts	Ministerie van IenM
Eric van den Akker	RIVM
Peter Bertens	Vereniging Innovatieve Geneesmiddelen
Pieter van Boheemen	Waag Society
Hans Bosch	RVO
Piter Bosma*	Nederlandse Vereniging voor Gen en Cel Therapie/Tytgat Instituut AMC
Rob Duba	Ministerie van IenM
Willeke Eikmans	Ministerie van IenM
Femke Feenstra	Boehringer Ingelheim (Merial)
Rogier van Gent	COGEM
David Geritz	Ministerie van IenM

[*] * = Verhinderd

Saskia Goetgeluk*[*]	Brightlands Campus Greenport Venlo
Timen van Haaster	HollandBIO
Saskia Hendriks	Center for Reproductive Medicine (AMC/UvA)
Loek Hermans*	Topsector tuinbouw en uitgangsmaterialen
Rob Hoeben	LUMC
Mieke Jansen	Erasmus MC
Dick Jung	Ministerie van IenM
Evelien Kampert	RIVM
Pim Klaassen	RIVM
Bart Kooi	WUR/Bioveterinary Research
Hanneke Later-Nijland	Bird & Bird
Kees Le Blansch	Bureau KLB
Sandy Litjens	Ministerie van VWS
Lindeke Mast	Stichting Natuurwetmoeders
Nico van Meeteren	Health Holland
Saskia Meuffels	Ministerie van IenM
Leen van den Oever*	Nederlands Instituut voor Biologie
Cor Oosterwijk	VSOP
Sjoerd Repping	AMC/Center for Reproductive Medicine
Virgil Rerimassie	Ministerie van IenM
Karien de Rooij	Forum Biotechnologie en Genetica
Francien Rotteveel*	Abbvie BV
Dirk Stemerding*	Biotechnology & Society
Hillie van de Streek	Raad van Kerken
Johanna van der Stroom	FIDIN
Annemiek Verkamman	HollandBIO
Isabella Vos	Rathenau Instituut
Carolien van de Wal	Merck Sharp & Dohme
Daniël Warmerdam	RUG/Research Institute Biology of Ageing
Tiny van der Werff	Ministerie van IenM
Jaco Westra	RIVM
Joop van den Wijngaard	Ministerie van VWS
Jan Wisse	Bayer BV
Wieteke Wouters*	HollandBIO
Ronald Zwart*	Ckade

[*] * = Verhinderd